

Олекса Вінтоняк
Український Вільний Університет
Мюнхен

АНАТЕМА НА ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

25 липня 1687 року, над річкою Коломаком, на козацькій військовій раді вибрано Івана Мазепу на гетьмана Лівобережної України.

Іван Мазепа був шляхетського роду. Народився він у селі Мазепинцях на Білоцерківщині. Рік народження Мазепи в історіографії спірний. Одні дослідники подають 1629 рік (М. Костомарів, Ф. Уманець); думка М. Грушевського й І. Борщака — то рік 1639-1640; Б. Крупницький називає 1632-1639 рр.¹ Польський історик В. Серчик подає 1644 рік.²

Пилип Орлик у своєму листі з 22 серпня 1741 року писав: «Мені вже 70 років — стільки, скільки мав небіжчик Мазепа в Бендерах»³ (а то 1709 року). Ця вказівка гетьмана Пилипа Орлика є найбільше авторитетна. До неї долучується і проф. О. Оглоблин. Отже дотепер приймається в українській історіографії 20 березня 1639 року за дату народження гетьмана Івана Мазепи.⁴

Батько Івана Мазепи, Степан, був Білоцерківським отаманом у війську Богдана Хмельницького. Іван вчився в Києво-Могилянській Колегії й, як подає В. Серчик, також у Єзуїтським Колегіюмі в Полоцьку.⁵ Згодом Іван Мазепа, за допомогою українських магнатів, дістався на двір польського короля Яна-Казимира у Варшаві, де став пажем. Король вислав його для доповнення студій закордон. В роках 1656-1659 студював у Німеччині, Франції, Італії, а в Нідерляндах навчався у військовій артилерійській школі. Перебуваючи за кордоном, мав можливість вивчити мови й пізнати культуру та політичне життя європейського заходу і, — як пише О. Оглоблин, — «почуття тої європейськості, що назавжди уберегло його, людину європейського Сходу, від впливів східної московськості».⁶

¹ О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Нью Йорк-Париж-Торонто, 1960, ст. 21. (Записки НТШ, т. 170).

² Władysław A. Serczyk, *Poltawa 1709*. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982, ст. 60.

³ О. Оглоблин, *там же*, ст. 21.

⁴ О. Оглоблин, *там же*, ст. 21.

⁵ Serczyk, *там же*, ст. 61.

⁶ О. Оглоблин, *там же*, ст. 13.

Будучи при дворі польського короля, Іван Мазепа мав нагоду набути «добрих» двірських манер і тим вирізнявся від інших визначних козаків. Король посилав його у дипломатичних справах до українських гетьманів: Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері.⁷ Виїжджав також у королівським почоті до різних європейських держав — до Франції (Париж), Італії, Німеччини й, завдяки тому, був уже знаний у дипломатичних колах тих країн. Про обрання його на гетьмана (1687) писала тодішня європейська преса, напр. «Театрум Европеум», «Газетте де Франс» та інші.

Українська держава (Гетьманщина), в якій гетьманував Іван Мазепа, була напівсамостійна (автономна), в союзі із Москвою від часу Переяславського договору (1654 р.). Вона мала свою адміністрацію, законодавство, судівництво, скарб, свою армію. Українське військо, на тодішні часи, було доволі велике: мало постійно 60.000 козаків. Найвища влада — військова й цивільна в автономній Українській Козацькій Республіці, чи пак Гетьманщині, була в руках вибраного, на козацькій Раді, гетьмана. Гетьман Іван Мазепа, за Коломацьким договором як союзник, мав допомагати московському цареві у війні, але московський цар не міг розпорядитися українським військом без відома та згоди гетьмана.

Щождо державної форми автономії у тодішній Європі, це було звичайне явище, напр. балканські народи були під протекторатом турецького султана, Прусія — під польським, Ліфляндія (сьогоднішні Естонія і Латвія) — під шведським.

За гетьманування Мазепи до Гетьманщини належали землі по лівім боці Дніпра — протори Чернігівщини, Полтавщини й місто Київ з околицями. В 1704 році відбулося об'єднання з Правобережною Україною. Від цього часу Гетьман був володарем України, чи пак Гетьманщини обох боків Дніпра, що було його бажанням, від коли став гетьманувати й цьому, наразі, не противився його протектор, московський цар Петро I. Запорожці (Січовики) признавали владу гетьмана, але мали великі привілеї й внутрі самі правила собою. У тодішній Європі уважали Гетьманщину за окрему державу й так її зазначували картографи на мапах (И. Б. Гоман, 1716).

Коли на московським престолі сів молодий та енергійний цар Петро I, він старався територіально поширити, зміцнити й культурно наблизити до Західньої Європи свою напівдику державу. Щоби здійснити свої пляни, треба було опанувати Балтійським й Чорним морями та здобути Крим. На перешкоді реалізації його плянів стояла Швеція на півночі, а Україна на півдні. Цар готується до війни. Заключив союз із польським королем Августом II саксонським. Вони приєднали ще до спілки данського короля Фридриха IV. Союзники почали війну (1700 р.), напавши на землі корони шведської, й уважали, що легко та скоро розправляться з то-

⁷ О. Оглоблин, *там же*, ст. 13.

дішнім молодим та недосвідченим 18-літнім королем шведським. Але цей молодий «недосвідчений юнак» Карло XII, був не недосвідчений юнак, а, може, один із найбільших полководців світу. Він намірився заволодіти Московією та перечеркнути пляни Петра I. Карло XII побив вперше данське військо, потім москалів над Нарвою й, коли увійшов у Саксонію, Август II король польський і князь саксонський зрікся престолу, а польська шляхта вибрала нового короля — Станіслава Лещинського, союзника Карла XII. Мазепа, будучи в союзі з Московщиною, не міг лише пасивно спостерігати перебіг воєнних баталій, але треба було йти на поміч своєму протекторові — Петрові I. Козацькі полки були кинені в різні терени воєнних дій (до Польщі, Саксонії, Прусії) і були підпорядковані команді московських та інших іноземних генералів, переважно німецьких, на царській службі.⁸ Чужі командири поведилися жорстоко, не по-людськи з козаками, як також і з козацькою старшиною.⁹ З того приводу в полках траплялися розрухи та нарікання на Гетьмана, що він віддав їх на поталу москалям.¹⁰ Бажанням козаків було повернутися в Україну, щоб захищати свої родини від здирства московського війська, яке там стаціонувало.¹¹ Козаків та українських селян гнали москалі на північ, на тяжкі роботи при будові нового міста Петербургу (1703 р.) над Невією. При тих роботах гинули тисячі вільних козаків та селян, або каліками поверталися в Україну.

Іван Мазепа — володар та клопітливий господар, уважно спостерігав дії Москви, яка, після Переяславського договору, різними крутіями та насильством відбирала права козацькому народові, прямуючи до ліквідації Гетьманщини. Ці пляни Москви були виявлені Петром I на воєнній нараді в Жовкві, 3 квітня 1707 року.¹² Цар, як висловився, плянує реорганізацію козацького війська — козаків мав би включити в московські драгунські полки. Крім того вимагав від Мазепи повернення Польщі Правобережної України. Пляни царя дуже пригнобили Мазепу. Він, шукаючи виходу з тяжкого положення Гетьманщини, нав'язує дипломатичні зв'язки з Карлом XII. У цій акції посередничали польський король Станіслав Лещинський і княгиня Анна Дольська, тітка короля С. Лещинського.

Влітку 1708 року, коли шведська армія, прямуючи на Москву, наближалася до кордонів України, Мазепа з довіреною козацькою старшиною (обозний Ломиковський, полковники: Горленко, Апостол, Зеленський і канцлер Пилип Орлик), обговорив положення

⁸ Андрій Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках*, том XIX, Варшава 1934, ст. 131. (Праці Українського Наукового Інституту).

⁹ Яковлів, *там же*, ст. 131.

¹⁰ Яковлів, *там же*, ст. 131.

¹¹ Яковлів, *там же*, ст. 131.

¹² Яковлів, *там же*, ст. 135.

воюючих сторін, уважали, що тепер найкраща нагода для визволення України й рішили піддатися під протекцію шведського короля на умові ранішого тайного договору, в якому шведський король гарантував, що «Україна обидвох боків Дніпра з військом запорізьким і народом українським буде навіки свobodна від усякого чужого володіння та матиме традиційні козацькі вольності». У цій справі Гетьман вислав свого післанця Бистрицького до Карла XII з проханням про шведську протекцію для України. По повороті Бистрицького треба було поспішати, бо до Борзни, де задержався Мазепа, прямував із військом Меншіков. Уже 5 листопада Мазепа з старшиною та з козацькими відділами переправилися через Десну й прибули до шведського штабу армії в селі Горках, Новгородської сотні.¹³

Про перехід Мазеви на сторону шведів довідався Петро I вже 8 листопада 1708 р. і швидко почав акцію проти гетьмана.¹⁴ Видав універсал до «вірних підданих народу малоросійського» (українського), духовних і світських, до генеральної старшини Війська Запорізького, полковників, сотників, курінних отаманів і до цілого війська «малоросійського». В універсалі говориться про зраду Мазеви., який перейшов до короля шведського, нашого неприятеля й він (Карло XII) договорився з С. Лещинським, що «малоросійські» землі будуть віддані Польщі, а церкви Божі й монастирі передані уніям. Наказується зрадникові не допомагати, але стати при «російським» війську для побороення неприятеля. Для вибору нового гетьмана з'їхатися до Глухова, бо вибір є конечний, щоби рятувати цілість «Малої Росії».¹⁵

З «наказу» царя Петра I вибрано на гетьмана Івана Скоропадського.

Гетьман Мазепа розіслав також універсали до українського (козацького) народу, запевняючи, що берегтиме його свободу та привілей й оборонятиме весь народ України, чи пак Гетьманщини, перед московськими наїзниками.

Після виборів нового гетьмана (Івана Скоропадського) було приголошене анатемування гетьмана Івана Мазеви. З наказу й у присутності царя Петра I проголошено анатему на гетьмана Мазепу в Троїцькій соборній церкві міста Глухова 12 листопада 1708 року.¹⁶ Рівночасно відбулося анатемування в Москві в Успенському соборі в привності царської родини та високих державних достойників, при діяльній участі митрополита Степана Яворського

¹³ Яковлів, *там же*, ст. 135-136.

¹⁴ Яковлів, *там же*, ст. 138.

¹⁵ С. М. Соловьев, *История России*, том XV, ст. 245.

¹⁶ В. Біднов, «Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу», *Мазепинський Збірник*, том II, праці УНІ, Варшава 1938, том 47, ст. 46; Див. також О. Subtelny, «Mazepa, Peter I and the Question of Treason», *Harvard Ukrainian Studies* 2 (1978), pp. 158-183.

(українець), первоієрарха тодішньої російської церкви.¹⁷ Пізніше повторювалася ця церемонія з року на рік.

Українські дослідники на чолі з В. Бідновим уважають, що анатемування було виразно політичним (політична помста), а не релігійним актом, бо не йшлося тут про справи релігії. Гетьман Іван Мазепа був не тільки глибоко віруючою людиною, вірним членом Православної Церкви, але також великим меценатом і патроном цієї Церкви. Доброчинність І. Мазепа на користь церков, духівництва, монастирів, Могиллянської Академії, колегій була така велика, що його ім'я навіки врізалось золотими літерами в історію української культури.¹⁸

Але Петро I всю свою енергію спрямував у тому напрямі, щоб доказати населенню зрадливості Мазепа, і всі засоби для нього були добрі, починаючи від анатемування до вселюдного проголошення цього акту устами українського духівництва. По суті, це був *однобічний* указ царя Петра I, якому не відповідала ніяка соборна постанова хоч би представників української церкви. Українське духівництво опинилося під великим тиском і вже в день анатемування (12 листопада 1708 р.) митрополит Йоасаф Кроковський мусів звернутися до українського населення з друкованими листами, де повідомляв про церковне прокляття Мазепа та його прихильників.¹⁹ З такими самими листами звернулися до своїх вірних архиеп. Іван Максимович (Чернігів) та еп. Захарія Корнилович. Тексти тих листів були скрізь однакові, друковані й прибивали їх на дверях церков. Отже ж це дає підставу твердити, що митрополит Кроковський та інші названі єпископи не брали участі у їх складанню, але певно вийшли вже готові з царської канцелярії.²⁰

Українське духівництво мало лише відчитати готовий текст. Роля укр. духівництва в цій акції (анатемування) була зовсім пасивна, здійснювана лише під урядовим примусом та терором, їхні думки, настрої та бажання були зовсім інші.

Російська Православна Церква, виконуючи волю царя Петра I, зарахувала Мазепу до еретиків і апостатів релігійного порядку, поруч таких як: Арій, Несторій, Євтихій. Поставивши Мазепу в ряди еретиків, тим самим включено його в т. зв. «Чин Православ'я»,²¹ що служиться в першу неділю Великого Посту на спомин перемоги Церкви над іконоборцями. У названому чині проголошується т р и ч і «вічну пам'ять» православним царям — патронам Православної Церкви і тричі анатема різним еретикам і апостатам православ'я. Мазепа не був ані еретиком, ані апостатом правосла-

¹⁷ Соловьев, *там же*, ст. 342.

¹⁸ В. Січинський, *Іван Мазепа — людина і меценат*, Філядельфія, 1951.

¹⁹ Біднов, *там же*, ст. 50.

²⁰ Біднов, *там же*, ст. 50.

²¹ «Чин Православ'я» уложив царгородський патріарх Методій 843 р., див. Орест Купранець «Виклятий гетьман Мазепа», Торонто 1958, ст. 8-9.

в'я, щоби ставити його у ці ряди, але політичним і національним діячем.

Анатемивання Мазепи було дійсним тільки в межах російської імперії. Поза нею ніхто не надавав тому значення, а передовсім у тих східно-південних малоазійських православних патріярхатах, яким Мазепа багато допоміг матеріально з українських фондів.

Православна Церква в Польщі, після Першої світової війни, як давня частина всеросійської Церкви, продовжувала політику московського православ'я і у відношенні до анатемивання Мазепи ніщо не змінилося й цей ганебний чин продовжували.²²

В жовтні 1932 року православні українці містечка Крем'янця звернулися письмово з проханням до митрополита Діонісія, щоби на Богослуженнях згадувати урочисто церковною молитвою гетьмана Мазепу так, як це відбувається у Греко-католицьких (уніятських) Церквах. Відповідь була відмовна, мовляв, у цій справі звернулися до Царгородського патріярха, але відповіді не одержали.

Свідомі православні українці переконалися, що їхня православна ієрархія не має нічого спільного з українством та його національними героями, брали масово участь у панахидах за гетьмана Мазепу в греко-католицьких церквах. На це звернула увагу московська православна ієрархія в Польщі, й Свт. Синод на засіданні 17 лютого 1933 р., вислухавши доповідь у цій справі митроп. Діонісія, дозволяє й благословить, щоби молитися по церквах за спокій душі бл. п. Гетьмана Івана Мазепи, але самої клятви не знесено.²³

Знесення клятви (анатеми) з гетьмана Мазепи, мав розглянути Собор Православної Церкви в Польщі, як повідомляла про це Митрополита канцелярія, але це не сталося, бо Польща завалилась, а з нею й Православна Церква в Польщі.

Відмовна відповідь Свт. Синоду Православної Церкви в Польщі обурила багатьох православних українців, а між іншими рішуче проти цього рішення (жовтень, 1932 р.) протестував Євген Бачинський, тоді представник УАПЦ на Західню Європу, а потому правлячий єпископ УАПЦ (Соборноправної), Київської на чужині, з осідком у Женеві. Він видав у 1932 р. окремого пастирського листа п.н. «Російська проти-канонічна анатема на гетьмана України Івана Мазепу». У цьому листі єп. Євген Бачинський висловлює засудження неканонічної анатеми на Івана Мазепу. Єп. Є. Бачинський оповіщає, що «не хто інший, тільки Церква може виголошувати анатему» і то «виключно за еретичну науку віри, або за тяжкі моральні злочини. Анатеми відбувалися завжди на Вселенських Соборах або Помісних і виключно від духівництва. Чинникам державно-політичним, не ієрархічним, право анатемивання не було дане. Проте, в московських державних і церковних відноси-

²² Купранець, *там же*, ст. 16-17.

²³ «Неділя», Львів 1933, див. Купранець, *там же*, ст. 18.

нах уживання анатеми увійшло віддавна в сталу систему, виявляючи узурпаційну ненормальність».²⁴

Далі в цьому пастирському листі повідомляє нас, що «Наша УАПЦерква Соборноправна в рочистою *всенародньою* панахидою по душі гетьмана Івана Мазепи на площі перед собором св. Софії в Києві 10-го липня 1918 року виступила проти безправного й *антиканонічного* анатемування Великого Борця за незалежну Україну. Всі Православні Церкви, за винятком російської, молилися за спокій душі цього видатного ревнителя Церкви Вселенської Православної... Гетьман Мазепа був похований чином православним, бо з погляду догматичного чи морального не було абсолютно ніяких причин і підстав для анатемування цього вірного сина Православної Церкви».²⁵

---

²⁴ Євген Бачинський, єпископ УАПЦ «Російська проти-канонічна анатема на гетьмана України Івана Мазепу», Женева 1932, див. Купранець, *там же*, ст. 22-23.

²⁵ Євген Бачинський, див. Купранець, *там же*, ст. 24.